

УДК 316.624.2

ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ СТУДЕНТСТВА

Бутиліна Олена Вікторівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та масових комунікацій навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті розглядаються чинники, що впливають на рівень прояву професійної маргінальності студентства. Пропонується структура факторів та аналізується їх вплив на виникнення й розвиток досліджуваного феномену. Робиться висновок про переважно амбівалентний вплив різних факторів на прояв професійної маргінальності у студентському середовищі.

Ключові слова: маргінальність, професійна маргінальність, студентство, чинники професійної маргінальності.

В статье рассматриваются факторы, влияющие на уровень проявления профессиональной маргинальности студенчества. Предлагается структура факторов и анализируется их влияние на возникновение и развитие исследуемого феномена. Делается вывод о преимущественно амбивалентном влиянии различных факторов на проявление профессиональной маргинальности в студенческой среде.

Ключевые слова: маргинальность, профессиональная маргинальность, студенчество, факторы профессиональной маргинальности.

In the article the factors, which influence the level of manifestation of students' professional marginality, are explored. The structure of the factors is suggested and their influence on origin and development of the studied phenomenon is explored. Conclusion regarding the primarily ambivalent influence of different factors on manifestation of students' professional marginality is done.

Keywords: marginality, professional marginality, the students, factors of professional marginality.

У 1990-ті роки вища освіта в Україні (як і в інших пострадянських країнах) зазнала суттєвих змін, які позначились і на студентстві. На перший план вийшла проблема неузгодженості основних функцій системи вищої освіти: власне освітньої та функції професійної орієнтації. Сьогодні діяльність вищих закладів освіти, як і раніше, орієнтована на надання студентам загальної підготовки, теоретичних знань й певних навичок. Проте професійне спрямування освіти, суб'єктивна орієнтація студентів на майбутню професію тепер стає доволі проблематичним. Як зазначає О.М. Балакірева, «під час навчання у ВНЗ відбувається певне залучення до професії, однак набуття досвіду та якості професійної підготовки не можуть вважатися достатніми... сучасна вища освіта певним чином є не професійною і не спеціалізованою, а швидше загальною» [15, с. 40]. За умови такої ситуації, що підсилюється рядом об'єктивних факторів (деформація ринку праці, зміна пріоритетів у виробничих галузях), з'являється досить значна частка студентської молоді, що не планує працювати за фахом після закінчення ВНЗ, далеко не всі молоді спеціалісти знаходять роботу, яка відповідає спеціалізації їх професійної підготовки, певна частина студентів відмовляється від навчання або змінює профіль підготовки, оскільки усвідомлює власну «непотрібність у професії». На ринку праці збільшується кількість випускників вищих навчальних закладів, які не знаходять роботу за фахом. За таких умов загострюється проблема професійної самореалізації студентської молоді.

Молодь, що навчається, рухається шляхом набуття навичок і знань у певній професійній галузі. Одночасно специфіка цієї групи виявляється в тому, що студенти ще фактично не відносяться до категорії економічно активного зайнятого населення. Чи можемо ми називати студентів, особливо молодших курсів, професіоналами? Звичайно ні. Проте, обравши професію, докладаючи певних зусиль щодо її опанування, формуючи відповідне уявлення про майбутню роботу, молоді люди поступово наближаються до конкретної професійної групи, тому заперечувати їх причетність до обраних професій також не можна. Студенти знаходяться на певній стадії професійної зрілості – первинній професіоналізації. На думку В. Погрібної, ця стадія припадає на період навчання у вищому закладі освіти і «охоплює здобуття професійних знань, умінь і навичок, необхідних для успішного початку професійної діяльності, тобто

опанування спеціальності» [14, с. 89]. Проте за сучасних умов, невпевненість молоді у професійному майбутньому стає основою появи й поширення феномену професійної маргінальності студентства як певного дистанціювання чи навіть відсторонення від майбутньої професії. Частка молоді не просувається у напрямку до відповідної професійної групи, маргіналізується.

Незважаючи на те, що поняття «професійна маргінальність» не є новим у соціологічному дискурсі (найбільш вагомі дослідження в цій галузі належать В. Л. Погрібній, яка вивчає питання професійного маргіналізму крізь призму концепції професіоналізму [12-14], та російським дослідницям О. П. Єрмолаєвій, яка презентує психологічний підхід до визначення сутності даного феномену [9-11], й О. А. Волковій, яка розглядає професійну маргінальність як основну форму та провідний фактор маргіналізації російського суспільства [6, 7]), не розробленою, на наш погляд, залишається проблема професійної маргінальності студентства. **Актуальність** подібних досліджень обумовлюється як необхідністю теоретичного осмислення даного феномену (соціологічного пояснення сутності, структури, форм прояву цього явища та чинників, що його обумовлюють), так і практичними потребами коригування навчального процесу у ВНЗ у бік посилення професійної підготовки студентів та формування сталої настанови на майбутню професію.

Основною метою цієї статті є дослідження сутності феномену професійної маргінальності студентства та визначення впливу різних груп факторів на його формування й прояв.

Професійна маргінальність студентства (у широкому змісті) характеризується як стан певної відокремленості (відчуженості) молоді від майбутньої професії. У цьому сенсі даний феномен характеризує так звану природну маргінальність, тобто загальну непричетність та об'єктивну віддаленість молоді, що навчається, від соціально-професійної сфери суспільства в цілому та від конкретної професійної групи, зокрема. Феномен професійної маргінальності студентства знаходить своє вираження у несформованості настанови на певну професійну діяльність, що проявляється у ставленні до навчання, оцінці майбутньої професії, рівні академічної успішності та в тенденціях до зміни профілю професійної підготовки. Даний феномен має складну структуру та може приймати різні конфігурації.

Можна виділити декілька рівнів професійної маргінальності студентів (максимальний, середній, мінімальний), які визначають ступінь віддаленості студентів від умовного «ядра» відповідної професійної групи. Ми вважаємо, що на динаміку зміни рівня феномену професійної маргінальності впливає цілий комплекс факторів, до яких, зокрема, можна віднести макросоціальні, мікросоціальні, особистісні. Однак у умовах сучасного суспільства, коли значної ваги набувають інформаційні технології, посилюються тенденції комп'ютеризації та інтернетизації свідомості й суспільних практик молоді, з'являється сенс говорити й про роль мегасоціального фактору в дослідженні зазначеного феномену. Поява та поширення віртуального світу, що захоплює молодь, певним чином впливає на усталеність професійного вибору, професійні переваги і уявлення про сферу майбутньої професійної самореалізації.

Аналізуючи досліджуваний феномен, ми виокремили також дві групи чинників, що його обумовлюють: зовнішні та внутрішні. Зовнішні чинники, які незалежні від бажань, намірів та дій кожної конкретної особи, створюють загальний (зовнішній) контекст змін, які певним чином відбиваються на формах прояву та поширеності феномену професійної маргінальності. До цієї групи відносяться мегасоціальні, макросоціальні та мікросоціальні фактори. Внутрішні чинники – це цінності й настанови особистості, що здатні впливати на сприйняття ситуації та визначати дії особи у конкретних обставинах.

Проаналізуємо вплив цих груп чинників за декількома параметрами. Наразі доцільно говорити про наступні параметри:

- значимість впливу — важливість, авторитетність джерел інформації, явищ, дій конкретних осіб, груп, до яких звертається індивід;
- характер впливу, який можна розглядати з точки зору його спрямованості (фактор може стимулювати розвиток та поширення досліджуваного явища чи, навпаки, перешкоджати його розвитку);
- вид впливу — опосередкований чи безпосередній.

Зупинимось більш детально на аналізі параметрів впливу за кожним окремим фактором і з'ясуємо, які з них є найвагомими та визначальним чином впливають на появу й поширення явища професійної маргінальності у студентському середовищі.

Перша підгрупа зовнішніх чинників — мегасоціальні (комп'ютеризація та інтернетизація). Вважаємо, що поява цієї групи факторів є природним наслідком глобалізації та поширення інформаційних систем й технологій. Сьогодні написано чимало робіт, присвячених дослідженню процесу глобалізації. Кожен з авторів намагається розглянути реальні (позитивні або негативні) наслідки глобалізації, що торкаються окремих суспільств, світової спільноти в цілому, окремої людини, соціальної групи тощо. На думку Е. Гідденса, глобалізація являє собою складне сполучення цілого ряду процесів, що іноді розвиваються суперечливо [8]. У контексті нашого дослідження важливим видається процес спрощення

комунікативних контактів у світовому масштабі. Аналізуючи підхід А. Аппадурі, У. Бек наводить його думку стосовно ролі у житті людини інформаційних потоків, які транслиують так звані «уявні світи». А. Аппадурі підкреслює, що настає «нова влада глобальної віртуальної індустрії» (навод. за: [1, с. 101]), і «уявні світи» все більше починають панувати над повсякденною реальністю людини.

Віртуалізація свідомості та активне входження у повсякденність Інтернету розширює інформаційне коло та сферу спілкування молоді, яка є споживачем такого роду послуг. Тож, розглядаючи вплив мегасоціального фактору на професійну маргінальність студентства, ми в першу чергу маємо на увазі той факт, що комп'ютер та Інтернет вже стали невід'ємною складовою життя молоді. Дослідження соціологів Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна¹ фіксують суттєве збільшення частки студентської молоді, яка активно використовує інформаційні ресурси мережі Інтернет. Так, якщо у дослідженні 2005-2007 рр. 73% студентів відзначили, що вони користуються Інтернетом, то у 2009 році таких виявилось вже 92% від загальної кількості опитаних [16]. Безумовно, Інтернет впливає на такі важливі події у житті молоді людини, як вибір професії, її опанування та подальшу професійну діяльність.

Комп'ютеризація та інтернетизація як елементи глобалізаційного процесу, на наш погляд, спричиняють неоднозначний вплив на тенденції просування студентської молоді у напрямку професійної групи. За певних умов більш широке інформаційне поле, перебування у віртуальному середовищі, зокрема відстеження змін у тенденціях попиту й пропозиції на ринку праці спеціалістів з тією ж професією, яку отримує молода людина у ВНЗ, може як сприяти зміні професійних орієнтацій, так і посилювати їх за рахунок пошуку роботи, однодумців, професійних спільнот в Інтернеті. Наразі незатребуваність фахівців певного профілю породжує у молоді невпевненість у правильності вибору освітнього напрямку і формує бажання змінити напрям підготовки чи залишити навчання взагалі. З іншого боку, активне використання мережі Інтернет з метою отримання додаткової спеціальної інформації, що необхідна у процесі навчання, спілкування з фахівцями, ознайомлення з досвідом роботи певних організацій, наявність у них вакантних посад, участь у конкурсах на їх заміщення, сприяє формуванню усталеного уявлення про сферу майбутньої професійної самореалізації та стверджує бажання працювати за фахом після закінчення вищого закладу освіти. Згідно даних вищезгаданих досліджень, приблизно половина активних користувачів Інтернету звертаються до всесвітньої мережі з метою пошуку інформації професійного спрямування. Отже, Інтернет упевнено увійшов у життя молоді, посів одне з провідних місць серед джерел інформації та засобів спілкування. Більша частка студентів сьогодні однозначно віддають перевагу саме цьому засобу комунікації (2/3 опитаних студентів, за даними соціологів Харківського університету, відзначили, що використовують Інтернет для спілкування) [16]. Долаючи просторові відстані, цей канал спілкування робить можливим обмін інформацією, думками, оцінками між людьми, що перебувають у різних куточках планети. Таким чином, географічний простір перестає бути перешкодою у здійсненні соціальної комунікації. Це приводить нас до думки, що цей мегасоціальний фактор по суті перетворюється на мікросоціальний, адже поряд із родиною та найближчим соціальним оточенням виступає рівноцінним (а то й більш важливим) джерелом інформації та каналом повсякденного спілкування студентської молоді. В окремих випадках саме Інтернет стає тим помічником і порадиником, зокрема у питанні вибору професії, до якого і прислуховуються молоді люди.

Зазначимо, що Інтернет (до речі, як і всі інші чинники) спричиняє амбівалентний вплив на розвиток та прояв професійної маргінальності студентів. Попри широку розповсюдженість комп'ютерних технологій та всебічне використання Інтернету як у трудовій сфері, так і у повсякденному житті людини, доступність і об'єм використання цього ресурсу не є однаковим для різних верств населення, зокрема для різних груп молоді. Наявність комп'ютера та вміння й можливість студента використовувати дані всесвітньої інформаційної мережі надають додаткові можливості і збільшують шанси їх власників на успішну й більш швидко інтеграцію у відповідні професійні спільноти. Водночас варто зазначити, що ресурси Інтернет використовуються молоддю часто для задоволення рекреаційних та комунікативних потреб, а не з метою профорієнтації. Завелика кількість геть різної інформації також може стати причиною розгубленості, невпевненості молоді людини у правильності професійного вибору. З цього боку Інтернет виступає чинником, який сприяє появі професійної маргінальності студентів, оскільки не сприяє формуванню стійкої настанови на певну професійну діяльність. Отже, ми допускаємо, що

¹ Маються на увазі дослідження, проведені фахівцями кафедри соціології та соціологічної лабораторії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна під керівництвом доктора соціологічних наук Л.Г. Сокурянської: «Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств» (2005-2007р.р.) (за репрезентативною вибіркою опитано 3057 студентів ВНЗ України); «Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008-2009р.р.) (за репрезентативною вибіркою опитано 3058 студентів ВНЗ України).

загальний вплив даного фактору на феномен професійної маргінальності студентства є доволі сильним, проте неоднозначним.

Друга підгрупа факторів – макросоціальні. Її можна розглядати крізь призму трансформації соціально-професійної структури суспільства. У найбільш загальному вигляді ці фактори формуються у системі економічних відносин та у площині громадської думки, що відображає економічні тенденції.

Деформації ринку праці (невідповідність попиту й пропозиції фахівців у певних сферах), зміна ієрархії престижу професій, реформування системи вищої освіти є тими об'єктивними чинниками, які диференціюють шляхи входження молоді у професійні співтовариства.

Останнім часом зростає популярність таких професій, як фінансист та юрист, одночасно спостерігається стрімке збільшення чисельності молодих людей, що отримують відповідну освіту. «Перевиробництво» спеціалістів у цих галузях стало причиною порушення балансу попиту та пропозиції на ринку праці. Багато дипломованих фахівців залишаються без роботи. Значне збільшення професійної групи за рахунок людей, які мають відповідну професійну освіту та конкурують за реальні місця, може виступати чинником маргіналізації, що «відсуває» певну частку молодих людей на периферію соціально-професійної групи.

Зміни трудової мотивації, високий рівень домагань молоді, зокрема у професійній сфері, популяризація через ЗМІ стереотипізованих образів певних професій зумовили відтік молоді з виробничої сфери.

Ми також вважаємо, що певні зміни у системі вищої освіти України (зокрема, диференційована оплата за навчання за різними спеціальностями), впливають не тільки на престиж окремих професій і відповідних професійних груп, але й деякою мірою визначають форми прояву професійної маргінальності студентів. Адже нерідкими є випадки, коли абітурієнт обирає ту спеціальність, яка, так би мовити, коштує дешевше, а не ту, яка дійсно його приваблює.

Якісні та кількісні зміни, що відбуваються в українській системі освіти мають ряд наслідків, одним з яких стало кількісне збільшення групи людей, що отримують диплом про вищу освіту за, так званими, «модними» професіями. Реальні ж розміри професійних груп визначаються потребами різних галузей господарства. Вони націлені на «споживання» необхідної для них долі майбутніх спеціалістів. Ці уявні «ножиці» (невідповідність реального кількісного складу професійної групи й групи молодих фахівців, що націлені на інтеграцію у відповідне професійне середовище) відкидають зайву частку, тому якась доля випускників втрапить можливість реалізувати себе в обраній професії. Так сьогодні відбувається з деякими фахівцями у галузі економіки, юриспруденції, банківської справи тощо.

Відчуття непричетності до професії через нереальність реалізації шансу на отримання місця за фахом може сформуватись у молодій людині вже під час навчання. Підсилюється це відчуття усвідомленням серйозної конкуренції на ринку праці особливо серед спеціалістів з так званими «модними» професіями. Чимало молодих людей не витримують цієї боротьби. Вже під час навчання деякі студенти відмовляються від думки про роботу за фахом. Дані соціологічного дослідження, проведеного авторкою восени 2008 року, показали, що від 25% до 40% студентів випускних курсів харківських ВНЗ, які потрапили до вибірки нашого дослідження, не планують працювати після закінчення навчання за професією (див. про це докладніше: [4, с. 263]). Це та частина студентської молоді, що є найбільш маргіналізованою, бо її шлях до професії закінчився практично на самому початку.

Таким чином, макросоціальні зміни, що відбуваються у нашому суспільстві, є передумовою розвитку і поширення феномену професійної маргінальності у студентському середовищі. Характер впливу даного фактору можна оцінити як доволі суттєвий та, як правило, стимулюючий прояв відповідного явища.

Мікросоціальні фактори представляють третю підгрупу у першому блоці чинників. Вони передусім впливають на формування суб'єктивної настанови на професію. З певною долею впевненості ми припускаємо, що родина, соціальне оточення (друзі, учителі), ЗМІ здійснюють певний тиск на особу абітурієнта і студента, ініціюють внутрішні переживання і конфлікти, які вона відчуває й під час професійного вибору, й на етапі оволодіння професією. Необхідно враховувати той факт, що міжособистісні конфлікти молода людина переживає у разі виникнення протиріччя між її власними професійними прагненнями та бажаннями батьків щодо отримання нею певної професії чи кваліфікації. Наприклад, у ситуації, коли молода людина мріє стати журналістом, а навчається у технічному ВНЗ, підкорившись волі батьків, можна припустити, що за п'ять років суспільство отримає професійно невмотивованого «спеціаліста» з дипломом, який не зможе конкурувати на ринку праці і не буде здатний запропонувати свої знання і навички роботодавцям, у результаті чого буде «виключений» з соціально-професійної структури суспільства. Такі протиріччя створюють передумови професійної маргіналізації студентів.

Родина є середовищем, в якому формуються певні уявлення, цінності, ідеали, зокрема й про світ професій. Сімейне виховання відіграє провідну роль у формуванні мотивів вибору професії. В. Л. Погрібна підкреслює, що «під впливом сім'ї формується вихідна система ставлення до світу, професії і до себе як майбутнього працівника» [14, с. 287]. Проте на етапі вибору професії можливі різні сценарії побудови взаємин батьків і дітей: від підтримки й розуміння професійного вибору дитини до відкритого гострого конфлікту з цього приводу. Вплив згаданого чинника переважно полягає в тому, що батьки можуть мати як спільні погляди з дитиною на її майбутнє, так і абсолютно протилежні. Ідеальним варіантом є ситуація, коли дитина та її батьки мають єдину точку зору на те, що, обравши ВНЗ конкретного освітнього профілю, треба докладати максимум зусиль, аби цей вибір перетворився на реальну професію і молода людина з часом увійшла до групи професіоналів. Особливо позитивним цей вплив може бути, якщо мова йде про професійну спадковість, професійні династії. Діаметрально протилежною ситуацією є спільне негативне ставлення до обраного освітнього напрямку, коли освіта (перебування студента у ВНЗ) розглядається і молоддю людиною, і її батьками як засіб вирішення життєвих проблем чи отримання будь-якої освіти, яка є більш дешева. Між цими позиціями звичайно є й інші варіанти взаємин, в яких у тій чи іншій мірі відіграють свою роль родина та друзі, сприяючи або перешкоджаючи формуванню усталених професійних переваг молоді.

Вплив мікросоціальних факторів у сучасних умовах значно посилюється. Родини диференціюються за можливостями впливу на професійний вибір та засобами реалізації професійних уподобань молодих людей. Часто вибір престижної професії чи престижного вищого навчального закладу обумовлюється фінансовими й статусними можливостями батьків та наявністю «корисних» знайомств. Така ситуація є наслідком соціально-економічної диференціації суспільства, що суттєво посилилась останніми десятиріччями.

На наш погляд, цей фактор може бути визначальним у процесі розвитку та прояву різних форм феномену професійної маргінальності студентства. Як доводить наше дослідження, родина й соціальне оточення є безпосереднім каналом тиску на молодь, сила подібного впливу достатньо суттєва.

Групу внутрішніх факторів презентують особистісні чинники. До них належать цінності, інтереси, потреби особистості. Вони виступають засобами самоналаштування особи на професію. Вольові й характерологічні особливості індивіда можна розглядати як допоміжні фактори, що здатні підсилувати або послабляти дію всіх інших чинників.

Виокремлюючи особистісний фактор, ми, в першу чергу, маємо на увазі соціально-психологічні характеристики індивіда. Темперамент, воля, специфіка характеру можуть певним чином впливати на професійну маргінальність, але цей вплив також не є однозначним. Наприклад, сильна воля в одних випадках може допомагати долати труднощі у процесі навчання чи пошуку роботи, а в інших випадках вона може позначатися на рішучості розриву зі старою професією, стимулювати пошук чогось нового. Якщо говорити про ціннісні орієнтації, то тут є чітка кореляція: якщо у людини сформувалось уявлення про професію як цінність, то це, безумовно, сприяє закріпленню позитивної оцінки майбутньої професії та ствердженню бажання присвятити себе обраній справі.

Оцінюючи даний фактор, необхідно відзначити, що він значно різниться з поміж інших, оскільки ілюструє внутрішньоособистісні чинники вибору професійної групи та просування молоді особи у напрямку опанування відповідної професії. Він характеризує професійну маргінальність як соціально-психологічний феномен. Особистісні фактори відіграють таку ж значну роль, як і мікросоціальні, оскільки виступають у певному сенсі результатом сімейного виховання та соціалізації людини. Характер впливу цього чинника також є амбівалентним і може як перешкоджати прояву професійної маргінальності студентів, якщо професія розглядається як цінність, так і сприяти його розвитку.

Підсумовуючи, зазначимо наступне: по-перше, на прояв феномену професійної маргінальності студентства впливає комплекс факторів: зовнішні (мегасоціальні, макросоціальні та мікросоціальні) та внутрішні (особистісні). По-друге, визначені групи факторів спричиняють неоднаковий за значенням, характером та видом вплив. Нами було визначено, що найбільш вагомими є мікросоціальні фактори (родина та соціальне оточення), оскільки саме вони, з одного боку, сприяють формуванню певного уявлення молоді людини про світ професій, закладають ціннісні орієнтири та визначають нормативне підґрунтя майбутньої професійної діяльності, а з іншого – зумовлюють конкретну поведінку особи у тій чи іншій ситуації (зокрема ситуації професійного вибору). До того ж ми припускаємо, що до цієї групи факторів можна віднести й мережу Інтернет як одне з основних джерел інформації та найпопулярніший серед студентства канал спілкування. По-третє, жоден із зазначених факторів не спричиняє однозначного впливу. Всі фактори за різних умов можуть як стимулювати розвиток і прояв феномену професійної маргінальності у студентському середовищі, так і перешкоджати його поширенню.

Література:

1. Бек У. Что такое глобализация? / Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седелника; Общая редакция и послесл. А. Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
2. Бутиліна О. В. Соціальна політика подолання професійної маргінальності // Задоволення соціальних потреб населення як умова підвищення його довіри до влади / Є.Ф. Глухачов, Т.Б. Хомуленко, С.М. Клімова та ін. / за заг. ред. Є. Ф. Глухачова. – Харків: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2005. – С. 136-147.
3. Бутиліна О. В. Студентська молодь у суспільстві, що трансформується / О. В. Бутиліна // Український соціум. – 2007. – №4. – С. 20-26.
4. Бутиліна О. В. Феномен професійної маргінальності студентства: особливості соціологічного вимірювання / О. В. Бутиліна // Право і безпека. – 2009. – №1. – С. 259-265.
5. Бутиліна О.В. Професійна маргінальність – девіація? // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний, юридичний аспекти: Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 14 березня 2009 р.). – Х.: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. – С. 61-63.
6. Волкова О. А. Профессиональная маргинальность в контексте проблем современного российского общества / О. А. Волкова [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://socprob.ru/2008/professionalnaya-marginalnost-v-kontekste-problem-sovremennogo-rossiyskogo-obschestva.html>.
7. Волкова О. А. Социологическая модель социальной работы в сфере профессиональной идентификации в современном российском обществе : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора социолог. наук. : спец. 22.00.01 «Теория, методология и история социологии» [Электронный ресурс] / О. А. Волкова. — СПб., 2007. — Режим доступа : vak.ed.gov.ru.
8. Гиденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. — М., 2004. — 120 с.
9. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность (статья первая) / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – Т.22. – №4. – С. 51-59.
10. Ермолаева Е. П. Психология профессионального маргинала в социально значимых видах труда (статья вторая) / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – Т.22. – №5. – С. 69-78.
11. Ермолаева Е. П. Теневые функции должностной роли в структуре профессионального маргинализма / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – №3. – С. 56-65.
12. Лапшина В. Л. Акмеологія як інтегративна наука: проблеми теорії і практики очима соціолога / В. Л. Лапшина // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2003. – С. 135-137.
13. Лапшина В. Л. Профессиональная идентичность и маргинализм сквозь призму концепции зоны ближайшего развития / В. Л. Лапшина // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2002. – С. 264-267.
14. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму: монографія / В. Л. Погрібна. – К.: Алерта : КНТ : ЦУЛ, 2008. — 336 с.
15. Соціальні проблеми працевлаштування молоді: Аналітичний звіт / О. М. Балакірева, О. О. Яременко, О. В. Валькована, В. В. Онікієнко та ін. – К. : Держ. ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 132 с.
16. Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства: Заключний звіт про науково-дослідну роботу. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2009. – 375 с. (Архів кафедри соціології та соціологічної лабораторії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна).